

Review and analysis of *Anis al-Naas*'s borrowings from *Akhlāq-i Nāsirī**

Rasul Heydari ^{1✉}, Samane Amiri ^{2✉}

Abstract

1. Introduction

A very important educational text that has not been discussed much is the book "Anis al-Naas". This work is authored by a person named "Shoja" in the field of ethics and household management, and is referred to as "Anis al-Naas" for short. "Anis al-Naas" was published by Iraj Afshar in 1977 AD with a short introduction. There is not much information about the author of the book and only a little information can be obtained by reference to the introduction of the book. It seems that he is from Shiraz and his grandfather was also the cousin of Shah Sheikh Abu Ishaq. Shoja wrote this book in 830 AH and presented it to Sultan Ibrahim Timuri. Examining the language and content of this text shows that "Anis-al-Naas" was greatly influenced by the pedagogical and educational texts before him. From among those texts, it has many similarities with Qaboosnameh. However, a thorough analysis of the words and sentences used in this book confirms that the author of this work had the textbook "Akhlāq-i Nāsirī" in mind, and in addition to adapting the meaning and content, it has many verbal and linguistic borrowings to the extent that some sentences are taken directly from the "Akhlāq-i Nāsirī". According to what has been said, the present study aims to answer the question whether "Anis al-Naas", as an important educational text in the 9th

* Article history:

Received: 19 March 2023

Received in revised form 17 May 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 53, spring and summer 2023

Accepted: 02 June 2023

Published online: 13 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Lorestan University. Iran. (Corresponding author) E-mail: Heydari.ra@lu.ac.ir.

2. Graduate M.A of Persian Language and Literature, Lorestan University. Iran. E-mail: samaneamiri@yahoo.com.

century of Hijri, was influenced by the book “Akhlāq-i Nāsirī. In other words, what is the extent of the influence of “Anis-al-Naas” from the “Akhlāq-i Nāsirī” in the areas of structure, language and content?

2. Methodology

The present study was conducted using a descriptive analytical method and was based on the library documents. Accordingly, the two books of “Akhlāq-i Nāsirī” and “Anis al-Naas” have been examined in terms of content and wording, and the similarities between the two have been investigated, and their content has been analyzed using other books. In the end, the similarities of these two texts and the methods of “Anis al-Naas” being influenced have been elaborated upon.

3. Discussion

In the text of Anis al-Naas, we are faced with two types of borrowings and influences: a) verbal-content influence b) content influence. In "verbal-content influence", since Shoja's adaptations of the “Akhlāq-i Nāsirī” have led to a total similarity of the sentences, expressions, and words of the two texts, they have necessarily become similar in terms of content; that is, Shoja has borrowed both the meaning as well as the content. In this way, Shoja has taken the words of Khaje Nasir and included them in his book so that there is no doubt that he had “Akhlāq-i Nāsirī” in mind and these similarities are not accidental. In "content influence", the adaptations of the author of “Anis al-Naas” are purely content related, and the author has only adapted the opinions and ideas of the author of the original text, but has added his own words and interpretations to it. A look at the content list of the two books shows that at least 8 of the titles of Anis-al-Naas are similar to those of “Akhlāq-i Nāsirī”. The two tables below show the influence of “Anis-al-Naas” in both ways:

Table 1: Verbal-content influences

Educational factor	Common concepts between Anis-al-Naas and Naseri ethics
The criteria for choosing a wife	for those who want to marry should be lust and sexual pleasure - paying attention to the piousness and obedience of a woman - not setting the criteria

	for beauty- not setting the criteria for wealth
The manners of dealing with wife	The man should keep his awe so that his wife follows him - honoring his wife through things that are the basis of affection and love
Avoiding consultation and sharing secrets with women	To avoid consulting with women in important matters of the home (not to share the secrets and the amount of capital and property due to the lack of reasoning skills)
The rights of children	to choose a decent name and entrust the child to a suitable nanny; effort in their education and training; paying attention to the number and types of children's interests; simple life education (depreciation of luxurious clothes and food) - prohibition of alcohol and intoxicants
The rights of parents	Among the rights of the spiritual father and the bearing mother are respecting the rights of parents by loving them, sacrificing their property, and showing kindness. The harassment of parents involve three things: 1- Harming them with lack of love in words and deeds 2- Covert and overt ruthlessness 3- Disrespecting their advice and instructions.
The necessity of paying attention to the encouragement and punishment of the child's behavior	Appreciate the child's good deeds and condemn his (her) bad deeds
The manners of speaking	Not to divulge anything he is

	aware of; Not to respond to a question addressed to others; Not to be pretentious in responding among the public
Etiquettes of eating	Not to eat with more than three fingers; Not to open the mouth wide or take large mouthfuls; Be moderate in taking a bite; Not to lick fingers; Not to care too much about eating food
The manners of drinking wine	Drink with the best and most honorable people according to one's own sex near those who are known by their word of mouth; One should read eloquent and melodious poems and anecdotes and should not be bad tempered.
Manners of buying slaves	The servant is to be seen free and must be supported and put ahead of his service. The servant is like body parts to the master. They are all made by God and should be equally respected.

Table 2: Content influences

Educational factor	Common concepts between Anis-al-Naas and Naseri ethics
The necessity of marriage and family formation	Providing the ground for marriage and family formation for the child is necessary and obligatory. For as long as it is possible to marry a maiden, one should avoid marrying a widow.
Forbidding women from playing music and masculine anecdotes	Forbidding women from socializing with men or listening to musical instruments, beautiful songs, and romantic stories so that they don't fall in love.

The manners of making a friend	One should not find fault with a friend. In case one is to talk about the faults of a friend, one should mention that in the form of an anecdote or say it openly but in private.
The manners of war	The king must not enter a war whimsically. The captives must be respected and one should not order killing them hastily.
The nature, necessity and types of love	Love is necessary for human life. There are two types of love: natural and voluntary. There are many types of voluntary love.

4. Conclusion

Analyzing the text of “Anis al-Naas” demonstrates that the author has been significantly influenced by the book "Akhlāq-i Nāsirī" written by Khaja Nasir Al-Din Tusi. This influence is sometimes in the form of verbal and propositional borrowing meaning in a way that that the sentences and expressions of Khaje Nasir are quoted exactly or with a slight modification; these have been examined under the heading of "verbal-content influences". Sometimes, however, the educational and pedagogical stuff in Akhlāq-i Nāsirī has been adapted via changing the interpretations, phrases, and sentences, which are analyzed under the title of "content influence". The statistical analysis of the common themes of the two works shows that Shoja has adapted from the Akhlāq-i Nāsirī in 15 cases. In a general view, among the three parts of the Akhlāq-i Nāsirī, Shoja has been basically influenced by the second part entitled household management. Within this process of adaptation, Shoja, generally, has a desire to describe and express in details; therefore in common topics, Anis al-Naas is more detailed and extensive than Akhlāq-i Nāsirī. On the other hand, due to the 200-year distance, and the Arabic text of Akhlāq-i Nāsirī, in cases where Shoja has intended to quote the same sentences as Khaje, he has made use of simpler words and interpretations in most cases.

Keywords: Akhlāq-i Nāsirī, Anis-al-Naas, Adaptation, Borrowing, Educational prose.

References [In Persian]:

The Holy Quran.

Nahj al-Balagha. With the efforts of Isfahani, F. Tehran: Saraye Omid.

Bakhshaei, S. & SayadKuh, A. (2015). "Review and comparison of Qaboosnameh and Anis al-Naas (Another edition of Qaboosnameh) (based on language transformation)". *Journal of Literature and Language*, 19 (39), 16-35.

Bahar, M. T. (1994). *Stylistics.* The second edition. Tehran: Amir Kabir.

Fakhrazi, M. O. (1967). *Jama'ul Uloom.* With the effort of Tasbihi, M. H. Tehran: Islamic Library.

Ferdowsi, A. Q. (2006). *Shahnameh.* Khaleghi Motlagh, J. Vol. 5 and 7. Tehran: Center for the Islamic encyclopedia.

Ghazali, A. H. I. M. (1982). *Nasayeh-Al-Moluk.* Correction, footnotes, and comments by Homai, J. Tehran: Babak.

Islamindoshan, Muhammad Ali. (1991). *Jame Jahanbin.* Tehran: Jami.

Moshref, M. (2010). *Essays on Iranian academic literature.* Tehran: Soxan, Shahid Beheshti University.

Nabilu, A. (2011). "Examining the views and opinions of Khaje Nasir Tusi on human education and its value system". *Didactic literature review (Persian language and literature review)*, 4(16), 59-82.

Onsor Al-Maali, K. I. D. *Qabus-Nameh.* Edited by Yousefi (1996), Gh. H. Tehran: Elmi O Farhangi publications.

Parsa, M. (1993). *Developmental Psychology.* Tehran: Besat.

Rahmanian, Z. Nabizadeh Ardabili, N. (2018). "A comparative analysis of Khaje Nasir and Nasrullah Monshi on moral education". *Didactic literature review (Persian language and literature review)*, 11(43), 85-110.

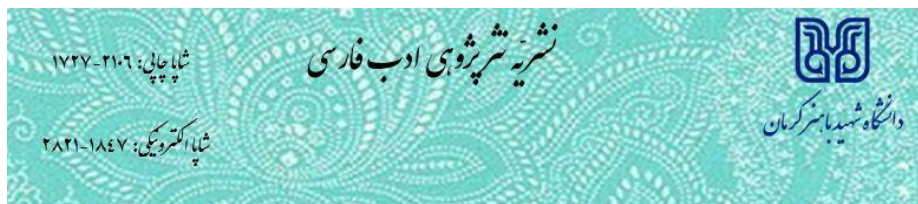
Rooh Al-Amini, M. (1996). *Cultural and social manifestations of Persian literature.* Tehran: Agah.

Saadi, M. A. (2006). *Kolliat.* Edited by Forughi, M. Tehran: Hermes.

Sabzian-Pour, V. Dabirian, M. (2013). "The influence of persian and arabic sources on Shoja' in chapter two of Anis al-Naas". *Literary text research*, 18 (61), 136-167.

Shariatmadari, A. (1988). *Educational Psychology.* Tehran: Amir Kabir.

- Shafiikdekani, M. (1993). "Types of Persian poetry". *Roshd Amuzesh Adab Farsi*, 8 (32), 119-196.
- Shoja. (1995). *Anis-al-Naas*. By the efforts of Afshar, I. Tehran: Elmi O Farhangi publications.
- Tabatabaei, J. (2004). *The decline of political thought in Iran*. Tehran: Kavir.
- Tafazoli, A. (1975). *The spirit of reason*. Tehran: Farhang Foundation.
- Tousi, K. N. (1969). *A book on politics*. By the efforts of Shoar, J. Tehran: Franklin.
- Tousi, K. N. (1977). *Ethics of Nasri*. Edited by Minui, M. & Heidari, A. Tehran: Zar.

بررسی و تحلیل وام‌گیری‌های انیس‌الناس از اخلاق ناصری*

دکتر رسول حیدری^۱، سمانه امیری^۲

چکیده

انیس‌الناس از آثار مهم تربیتی قرن نهم هجری است که شخصی به نام «شجاع» در باب اخلاق و تدبیر منزل در بیست باب تألیف کرده است. این کتاب توسط ایرج افشار تصحیح شده و مقدمه ای کوتاه در معرفی اثر بر آن افزوده شده است. تأمل در متن انیس‌الناس نشان می‌دهد که یکی از منابع مهمی که شجاع از آن تأثیر پذیرفته، کتاب اخلاق ناصری، اثر خواجه نصیرالدین توسی است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که گستره اقتباس و وام‌گیری در این اثر تا چه اندازه و به چه شیوه‌ای است. نتیجه بررسی نشان می‌دهد که شجاع به دو روش از متن اخلاق ناصری تأثیر پذیرفته است؛ «تأثیرپذیری لفظی - محتوایی» و «تأثیرپذیری محتوایی». در روش نخستین جملات و عبارات خواجه عیناً با تغییری جزئی اقتباس شده و لفظ و محتوا یکی است و شامل موضوعاتی مانند حقوق فرزندان، حقوق والدین، آداب سخن گفتن و آداب برده خریدن است. در روش دوم، بسیاری از موضوعات انیس‌الناس همان آرای خواجه است، اما شجاع با دخل و تصرف در تعابیر و عبارات با زبانی ساده‌تر بیان کرده و شامل مواردی مانند لزوم تأهل، منع زنان از موسیقی، آداب دوست گزیدن و آداب جنگ است. بررسی آماری موضوعات مشترک نشان می‌دهد که شجاع جمعاً در ۱۵ مورد، از اخلاق ناصری تأثیر پذیرفته است. از این میان، ۱۰ مورد

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۲۷ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲

نشریه نشر پژوهی/ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۷۵-۱۰۹
DOI: 10.22103/JLL.2023.21252.3054

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه لرستان. خرم‌آباد. ایران. (نویسنده مسئول).

رایانامه: Heydari.ra@lu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه لرستان. خرم‌آباد. ایران.

رایانامه: samaneamiri@yahoo.com

تأثیرپذیری لفظی-محتوایی است و ۵ مورد تأثیرپذیری محتوایی. از میان سه بخش یا مقاله اخلاق ناصری، تأثیرپذیری شجاع عمدتاً از مقاله دوم یعنی تدبیر منزل است.

واژه‌های کلیدی: اخلاق ناصری، انیس‌الناس، اقتباس، وام‌گیری، نثر تعلیمی.

۱- مقدمه

در میان آثار منشور فارسی که در موضوعات مختلف تالیف شده است، بخش قابل توجهی از آنها رویکردی تعلیمی دارند و موضوع اخلاق و سبک زندگی ایده‌آل در مرکزیت این آثار قرار دارد. برخی تالیفات در سده‌های نخستین که از نظر محتوا و استحکام لفظ شهرت یافتند در سده‌های بعد مورد تحسین و حتی تقلید نویسندگان قرار گرفت و بدین ترتیب شکلی از ادبیات تحقق یافت که با عنوان «ادبیات تعلیمی» یا «ادبیات ارشادی» شناخته می‌شود؛ «ادبیاتی که نیکبختی انسان را در بهبود منش اخلاقی او می‌داند و هم خود را متوجه پرورش قوای روحی و تعلیم اخلاقی انسان می‌کند» (مشرف، ۱۳۸۹: ۹). ادبیات تعلیمی در متون کهن کارکردهای گوناگونی دارد، اما تربیت اخلاقی را می‌توان غایت ادبیات تعلیمی دانست؛ به عبارتی «ماهیت ادبیات تعلیمی، نیکی (خیر)، حقیقت و زیبایی است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۸۱). این رویکرد حاصل تفکر یونانیان بوده و «افلاطون نخستین کسی است که بر ارزش اخلاق در ادبیات تکیه دارد» (ندوشن، ۱۳۷۰: ۲۲۶). به طور کلی ادب کلاسیک جهان بر مبنای اخلاق بنا شده است. این موضوع در بین آثار شرقی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ تأمل در غایت و هدف خلق آثار فارسی نیز نشان می‌دهد که سلامت اخلاق فردی و اجتماعی تا چه میزان برای خالقان این آثار اهمیت داشته است تا جایی که نه تنها در آثار تعلیمی شناخته شده، بلکه در آثاری مانند شاهنامه یا تاریخ بیهقی نیز، گریزهای شاعر یا نویسنده به موضوعات اخلاقی مانند مرگ‌اندیشی و ناپایداری جهان و... از درخشان‌ترین نمونه‌های ادب فارسی تلقی می‌شوند.

۱-۱- بیان مسئله

در بین متون کهن مثنوی فارسی برخی آثار از جنبه تعلیمی و تربیتی درخشان‌ترند، به همین علت الگو و سرمشق بسیاری از مولفان آثار و شاعران متأخر واقع شده‌اند، از جمله: قابوس‌نامه؛ اثری که علاوه بر جنبه آموزشی - تربیتی، بنا به گفته ملک‌الشعراى بهار باید «او را مجموعه تمدن اسلامی پیش از مغول نامید» (بهار، ۱۳۷۳: ۱۱۴)، سیاست‌نامه؛ از نوادر آثار در حوزه سیاست و اخلاق و آثار دیگری مانند کلیله و دمنه، گلستان و اخلاق ناصری. در میان آثار یادشده، اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین توسی، امتیاز ویژه‌ای دارد؛ نگرش عمیق و بنیادین به ماهیت و چیستی اخلاق، همچنین تعریف و تقسیم‌بندی مفاهیم و موضوعات اخلاقی با نگاهی فیلسوفانه و تئوریک از ویژگی‌های ممتاز این اثر است. آثار یادشده عمدتاً تالیف یا ترجمه قرن پنجم و ششم هجری هستند و اهمیت این آثار به قدری است که در قرون بعد بارها مورد توجه و تقلید نویسندگان قرار گرفته‌اند.

یکی از متون مهم تربیتی دیگر که کمتر بدان پرداخته شده، کتاب «انیس‌الناس» است که در قرن نهم توسط شخصی به نام «شجاع» تألیف شده و بررسی زبان و محتوای این متن نشان می‌دهد که انیس‌الناس از متون تعلیمی و تربیتی پیش از خود بسیار تاثیر پذیرفته است. از آن میان شباهت‌های زیادی به قابوس‌نامه دارد. اما دقت بیشتر در الفاظ و جملات به کاررفته در این کتاب، مؤید این نکته است که مولف این اثر، کتاب اخلاق ناصری را پیش چشم داشته و علاوه بر اقتباس معنایی و محتوایی، وام‌گیری‌های لفظی و زبانی بسیاری دارد تا جایی که برخی جملات عیناً برگرفته از کتاب اخلاق ناصری است. بنا بر آنچه گذشت، پژوهش حاضر بر آن است که این پرسش پاسخ دهد که انیس‌الناس به عنوان یک متن تعلیمی مهم در قرن نهم هجری تا چه اندازه تحت تاثیر کتاب اخلاق ناصری بوده است؛ به عبارتی دیگر گستره تاثیرپذیری انیس‌الناس از اخلاق ناصری در حوزه ساختاری، زبانی و محتوایی تا چه اندازه است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

۱- بخشایی و صیادکوه (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی و مقایسه قابوسنامه و انیس‌الناس (تحریری دیگر از قابوسنامه) (با تکیه بر تحوّل زبان)، مشابهت متن انیس‌الناس و قابوسنامه را از منظر زبانی مورد توجه قرار داده و به برخی نتایج سبکی و زبانی رسیده‌اند؛ از جمله اینکه که زبان تقلیدی مؤلف انیس‌الناس زبانی مرده و ایستا، اما زبان روایی او زنده و پویا است.

۲- سبزیان پور و دبیریان (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرپذیری شجاع در فصل دوم کتاب انیس‌الناس از منابع فارسی و عربی»، شباهت موضوعی برخی منابع بخصوص اشعار فارسی را با موضوعات فصل دوم کتاب انیس‌الناس مورد توجه قرار داده‌اند. در این مقاله اولاً تنها فصل دوم مورد بررسی قرار گرفته است، در ثانی تنها به آوردن موارد مشابه، بدون تحلیل و بررسی اکتفا شده است. در این مقاله هیچ اشاره‌ای به کتاب اخلاق ناصری نشده است.

۳- نبی‌لو (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی نظرها و آرای خواجه نصیر توسی درباره تعلیم و تربیت انسان و نظام ارزشی حاکم بر آن»، نظام ارزشی را در سه بُعد فردی، اجتماعی و معنوی بررسی کرده است.

۴- رحمانیان و نبی‌زاده اردبیلی (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی مقایسه‌ای آرای خواجه نصیر و نصرالله منشی درباره تربیت اخلاقی» به این نتیجه رسیده‌اند که نصرالله منشی مسائل تربیتی را به صورت کلی بیان کرده و اغلب هنر نویسندگی خود را به نمایش گذاشته، اما خواجه-نصیر نگرش عمیق‌تری نسبت به مسائل تربیتی داشته است.

با بررسی‌های انجام گرفته، مشخص شد در زمینه مقایسه انیس‌الناس با اخلاق ناصری تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به اینکه هر دو اثر از متون مهم تعلیمی و تربیتی هستند، این پژوهش می‌تواند در شناخت بیشتر کتاب انیس‌الناس سودمند باشد. از سویی دیگر از منظر محتوای تربیتی نیز

اهمیت دارد؛ به این معنی که می‌توان فهمید معیارهای تربیتی اخلاق ناصری پس از دو قرن تا چه میزان بر آرای تربیتی مولف انیس‌الناس تأثیر گذاشته است، هم اینکه از منظر لفظ و زبان، میزان اثرگذاری اخلاق ناصری را می‌توان سنجید.

۱-۴- معرفی مختصر انیس‌الناس

«انیس‌الناس فی الاخلاق» کتابی است نوشته «شجاع» در زمینه اخلاق و تدبیر منزل که به اختصار با عنوان «انیس‌الناس» از آن یاد می‌شود. این کتاب در سال ۱۳۵۶ توسط ایرج افشار با مقدمه‌ای کوتاه منتشر شده است. از نویسنده کتاب، اطلاع زیادی در دست نیست، تنها با اتکا به مقدمه کتاب، اطلاعات اندکی به دست می‌آید. گویا وی اهل شیراز و جدش نیز پسر عموی شاه شیخ ابواسحاق اینجو بوده است. شجاع این کتاب را در سال ۸۳۰ هجری تألیف کرده و به ابراهیم سلطان تیموری تقدیم کرده است. بنا بر مقدمه ایرج افشار در این کتاب، علامه قزوینی بعد از مشاهده کتاب انیس‌الناس در کتابخانه ملی، در یادداشت‌های خود آن را ارج نهاده، همچنین سعید نفیسی نیز در کتاب «تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی» اطلاعاتی از این کتاب آورده است (رک: شجاع، ۱۳۷۴: ۸). این کتاب در بیست فصل برای تعلیم و تربیت عموم نوشته شده است.

۱-۵- علل تقلید و اقتباس مؤلف انیس‌الناس از اخلاق ناصری

در بیان انگیزه و سبب تألیف انیس‌الناس و تقلید از اخلاق ناصری شواهد و دلالات مستقیمی در متن کتاب نیامده است، جز آنکه شجاع در مقدمه کتاب اشاره می‌کند که برای رهایی از آزار ابنای روزگار و دوری از لثیمان و ناجنسان در جایی به نام گوکان در سرزمین فارس، مدتی خود را محبوس کرده، تنهایی را بر جمعیت رجحان داده، در این میان برای تسلی خاطر و آرامش روح تصمیم به تألیف کتابی گرفته است و بنابراین دیباچه، «چیزی چند که در کتب اهل حکمت دیده بود و آنچه به تجربت معلوم کرده اکثر به عبارت خویش ارتباط و انضمام داده» (همان: ۱۱) و آن را به سلطان ابراهیم تیموری تقدیم کرده است. بنا بر این اظهارات از منظر روانشناسی می‌توان تنهایی شاعر و میل او به خلق

اثری مانند گار و رهایی از گمنامی را از علل فردی تألیف این اثر و توجه او به کتب اخلاقی پیشین از جمله اخلاق ناصری دانست. از سویی دیگر نظر به اینکه اوضاع اجتماعی زمان حیات نویسنده _ که کمی بعد از عصر حافظ است- با نوعی سقوط اخلاق مواجه است، مؤلف را بر آن داشته تا نسخه تعالیم اخلاقی و حکمت‌های پیشینیان را در کتابی گرد آورد. تقلید شجاع از اخلاق ناصری - که دو بیست سال پیش تر تألیف شده- نشان می‌دهد بسیاری از معیارهای اخلاقی قرن هفتم در مسائلی مانند حقوق زنان، حق والدین، آداب سخن گفتن و مانند اینها هنوز در قرن نهم اعتبار دارد و بدین سبب در غالب موارد همان سخنان خواجه را تکرار کرده است.

۲- بحث و بررسی

در متن انیس‌الناس با دو نوع وام‌گیری و تأثیرپذیری مواجهیم: الف) تأثیرپذیری لفظی- محتوایی ب) تأثیرپذیری محتوایی. در «تأثیرپذیری لفظی-محتوایی»، از آنجا که اقتباس‌های شجاع از اخلاق ناصری به همانندی و یکسانی کامل جملات و عبارات و الفاظ دو متن انجامیده، الزاماً از نظر محتوایی نیز مشابه شده‌اند؛ یعنی شجاع، معنا و محتوا را نیز وام گرفته است. در این شیوه، شجاع عین جملات خواجه نصیر را گرفته و در کتاب خود آورده است تا جایی که شکی نمی‌ماند که اخلاق ناصری را در پیش چشم داشته و این مشابهت‌ها تصادفی نیست. در «تأثیرپذیری محتوایی» اقتباس‌های مؤلف انیس‌الناس صرفاً محتوایی است و نویسنده، تنها آراء و نظرات نویسنده متن اصلی را اقتباس کرده، اما در لباس الفاظ و تعابیر مختص به خود آورده است. پیش از ورود به متن آثار، نگاهی به فهرست مطالب دو کتاب، میزان اثرپذیری انیس‌الناس را بیشتر آشکار می‌کند:

جدول شماره ۱: شباهت موضوعی فهرست مطالب

اخلاق ناصری	انیس الناس
فصل ششم از مقاله سوم: در فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت با اصداقا	فصل دوم: در باب آداب دوست گزیدن و شرط آن
فصل چهارم از مقاله دوم: آداب شراب خوردن (در ذیل فصل سیاست و تدبیر اولاد)	فصل هفتم: در باب آداب شراب خوردن و شرط آن
فصل پنجم از مقاله دوم: در سیاست خدم و عبید	فصل دوازدهم: در باب آداب برده خریدن و شرط آن
فصل چهارم از مقاله دوم: در سیاست و تدبیر اولاد	فصل یازدهم: در باب آداب تربیت فرزند
فصل چهارم از مقاله دوم: در ذکر رعایت حقوق پدران و مادران و زجر از حقوق ایشان (در ذیل فصل سیاست و تدبیر اولاد)	فصل یازدهم: طریق فرزند با مادر و پدر و شرط آن (ذیل آداب تربیت فرزند)
فصل چهارم از مقاله دوم: آداب طعام خوردن (در ذیل سیاست و تدبیر اهل)	فصل سیزدهم: در باب آداب مهمانی و شرط آن (در این باب، ابتدا اشاره به آداب غذا خوردن شده است.)
فصل دوم از مقاله دوم: در سیاست اموال و اقوات	فصل چهارم: در باب آداب جمع کردن اموال و شرط آن
فصل سوم از مقاله دوم: در سیاست و تدبیر اهل (زن و مسئله ازدواج)	فصل دهم: در باب آداب زن خواستن و شرط آن

۲-۱- تاثیر پذیری لفظی-محتوایی

این موارد شامل موضوعاتی است که شجاع عین نوشته‌های اخلاق ناصری را در پیش داشته و تماماً یا با شباهت بسیار، جملات و عبارات اخلاق ناصری را وام گرفته است. در این بخش ضمن اشاره به شباهت لفظی، محتوای وام‌گرفته‌های شجاع نیز بررسی می‌شود:

۲-۱-۱- معیار و ملاک گزینش همسر

در بسیاری از آثار ادبی به‌ویژه آثاری که در حوزه ادب تعلیمی جای دارند، ملاک و معیارهای خاصی برای ازدواج بیان شده است. در کتاب اخلاق ناصری و انیس‌النّاس از نقش زن در جایگاه همسری بیشتر سخن رفته است تا در جایگاه مادر یا دختر. در هر دو کتاب ابتدا غرض از ازدواج و سپس ملاک‌هایی برای انتخاب و گزینش همسر ایده‌آل به میان آمده است.

۲-۱-۱-۱- در اولویت قرار ندادن شهوت در ازدواج

انیس‌النّاس: «باید که باعث بر تاهل و تزویج سه چیز بود: طلب نسل و حفظ مال و رعایت مهمانداری- نه مجرد داعیه شهوت» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۱).

اخلاق ناصری: «باید که باعث بر تاهل دو چیز بود، حفظ مال و طلب نسل نه داعیه شهوت یا غرضی دیگر از اغراض» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۵).

از منظر لفظی، سخنان شجاع در اینجا با اندک تفاوتی همان سخنان خواجه نصیر است. هر دو نویسنده به ازدواج به عنوان وسیله‌ای برای فرزندآوری و حفظ و نگهداری مال و ثروت تأکید دارند و رفع نیازهای جنسی در درجه دوم قرار دارد. البته این نگرش در سنت جامعه ایرانی نگرشی مرسوم بوده و در ادبیات کلاسیک مضمونی رایج است؛ زن غالباً وسیله‌ای است برای بقای نسل و بیش از هر چیزی باروری و زاینندگی زن مورد توجه است. در انیس‌النّاس این نکته اهمیت ویژه‌ای دارد؛ «و مقصود از تزویج و زن خواستن تولد و خانه داری دان نه تمتع و شهوت؛ چه از بازار برای وقوع این معنی کنیزک توان خرید» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۰). عنصر المعالی در قابوس‌نامه نیز نظری مشابه دارد: «زن از بهر کدبانویی باید خواست نه از بهر طبع که بهر شهوت از بازار کنیزکی توان خرید»

(عنصرالمعالی، ۱۳۶۶: ۲۱۵). علاوه بر موارد ذکر شده، نقطه تمایز مهمی که در سخن شجاع به چشم می‌خورد؛ این است که شجاع بر وظیفه زن در مهمانداری بسیار تأکید دارد و مهمانداری را به دو مورد دیگری که خواجه نصیر در دواعی ازدواج آورده، افزوده است.

۲-۱-۱-۲- تأکید بر پارسایی و فرمانبرداری زن

انیس الناس: «و زن صالحه پارسا شریک مرد بود در مال و قسیم او در کدخدایی و تدبیر خانه و بهترین این جنس آنکه به عقل و دیانت و عفت و حیا و رقت قلب و کوتاه‌زبانی و فرمانبرداری شوهر و بذل نفس در خدمت و رضای او موصوف بود» (همان: ۲۲۱).

اخلاق ناصری: «و زن صالح شریک مرد بود در مال و قسیم او در کدخدائی و تدبیر منزل و نایب او در وقت غیبت و بهترین زنان زنی بود که به عقل و دیانت و عفت و فطنت و حیا و رقت دل و تودد و کوتاه‌زبانی و طاعت شوهر ... متحلی بود» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۵). شجاع این جملات و چند جمله بعد را با چند تغییر جزئی عیناً از اخلاق ناصری گرفته است. خواجه نصیر و شجاع هر دو، زن صالحه را در اکثر امور شریک مرد می‌دانند؛ البته در متون تربیتی و ادبی کهن‌زنی پارسا و عقیف و مطیع همیشه مورد تقدیر و تحسین بوده، چنانچه فردوسی گفته است:

اگر پارسا باشد و رای زن   یکی گنج باشد پرآگنده زن...

خردمند و هشیار و بارای و شرم   سخن گفتنش نیک و آوای نرم

(فردوسی، ۱۳۶۸: ۱۴۵)

سعدی نیز «زن خوب فرمانبر پارسا» را توصیه کرده است (سعدی، ۱۳۸۵: ۴۶۴) که به نظر می‌رسد در ژرف‌ساخت این متون، نگرشی مردسالارانه نهفته است. در واقع شجاع و خواجه از این زاویه به موضوع می‌نگرند که با این صفات، زن به طور کامل مطیع و فرمانبردار مرد باشد.

۲-۱-۱-۳- ملاک قرار ندادن جمال و زیبایی زن

انیس‌النّاس: «و باید که باعث بر تزویج مجرد جمال و حُسن زن نباشد... چه جمال با عفت کمتر مقارن افتد و مستجمع این دو صفت را عزیز باید داشت. زیرا که زن جمیله را راغب و طالب بسیار بود و ضعف عقول ایشان مانع انقیاد باشد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۱).

خواجه نصیر: «و باید که جمال زن باعث نباشد بر خطبه او، چه جمال با عفت کمتر مقارن افتد، به سبب آنکه زن جمیله را راغب و طالب بسیار باشد، و ضعف عقول ایشان مانع و وازع انقیاد نبود تا بر فضایح اقدام کنند» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶).

عین سخنان خواجه با اندکی تغییر و حذف برخی کلمات در سخن شجاع آمده است. نویسندگان هر دو کتاب، زیبایی زن را به عنوان ملاک مناسبی برای انتخاب همسر در نظر نمی‌گیرند و معتقدند که زیبایی با عفت و پاکدامنی منافات دارد و کمتر این دو صفت با هم هم‌نشین می‌شوند. هر دو نویسنده به موجب تفکر سنتی حاکم و نگاهی جنسیتی، ضعف عقلی زن را مایه فساد و تباهی زن زیبا دانسته‌اند. نکته دیگر اینکه همان‌طور که توجه به اصالت زن از دیرباز در فرهنگ ایرانی اهمیت داشته است، مثلاً در مینوی خرد آمده: «زن با گوهر اصیل بگزین چه بهتر آن است که سرانجام نیکنام تر است» (رک: مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۷). شجاع و خواجه نیز، مرد را از ازدواج با زن زیبای بی‌اصل و تسب پرهیز داده‌اند و چنین زنی را سبزه مزبله تعبیر کرده‌اند (رک: همان: ۲۲۱) و (رک: شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۴).

۲-۱-۱-۴- ملاک قرار ندادن مال و ثروت زن

انیس‌النّاس: «شرط دیگر مال زن سبب رغبت نمودن شوهر نباشد، چه مال زنان مستدعی استیلا و مقتضی تسلط و استخدام ایشان باشد. و چون شوهر در مال زن تصرف کند زن او را به منزله خدمتگاری و معاونی شمرد و او را واقعی و وزنی نهد، و وقوع این صورت به افساد امور و کدورت تعیش باز گردد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۱).

اخلاق ناصری: «باید که مال زن مقتضی رغبت نمودن بدو نگردد، چه مال زن مستدعی استیلا و تسلط و استخدام و تفوق ایشان باشد، و چون شوهر در مال زن تصرف کند زن او

را به منزلت خدمتگاری و معاونی شمرد، و او را وزنی و وقعی ننهد، و انتکاس مطلق لازم آید تا به فساد امور منزل و تعیش باز گردد» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶).

همسانی عبارات، تأثیر پذیری شجاع را به وضوح نشان می دهد. شجاع و خواجه نصیر هر دو توصیه می کنند نباید مال و ثروت زن در رأس انتخاب قرار گیرد به این دلیل که زن به واسطه مال بر مرد چیره می شود و آن اُبّهت و هیبت مردانگی از بین می رود و همین خود زمینه اختلال در امور منزل می شود. حقیقت این است که در متون تعلیمی کهن، اکثریت اندیشمندان و نویسندگان از آبخشور فکری یکسانی برخوردار بودند و در بیشتر موارد با هم اتفاق نظر دارند. فخر رازی در جامع العلوم نیز مال و ثروت زن را سبب برتری و سلطه جویی بر مرد می داند: «رغبت کردن به زن از برای جمال و از برای مال و از نسب پسندیده نیست زیرا که چون زن را این خصلت‌ها باشد خویشتن را حقی داند بر شوهر و شوهر را هیچ حق بر خود نداند» (فخر رازی، ۱۳۴۶: ۲۱۰).

۲-۱-۲-آداب رفتار مرد با همسر

انیس الناس: «پس چون عقدۀ موصلت و عهدۀ مؤانست میان ایشان منعقد و حاصل گردد طریق انتعاش شوهر در سیاست زن سه چیز بود: اول هیبت، دوم کرامت، سیم شغل خاطر» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۲).

اخلاق ناصری: «پس چون عقدۀ موصلت و عهدۀ مؤانست میان ایشان منعقد و حاصل گردد طریق انتعاش شوهر در سیاست زن سه چیز بود: اول هیبت، دوم کرامت، سیم شغل خاطر» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۷).

سیاست مرد در قبال زن در انیس الناس، لفظاً و معنأً برگرفته از اخلاق ناصری است؛ خواجه و شجاع اهمّ رفتارهای مرد را در قبال زن در سه موضوع خلاصه کرده‌اند؛ حفظ هیبت، تکریم زن و شغل خاطر. خواجه شغل خاطر را در معنای مشغول کردن زن در امور خانه به کار برده، اما شجاع، شغل خاطر را احتراز از افراط در محبت به زن دانسته است. توضیحات هر دو نویسنده در دو مورد نخستین یعنی حفظ هیبت و تکریم زن در لفظ و معنا به یکدیگر شباهت تام دارند که برای رعایت اختصار از نقل آنها پرهیز می کنیم.

۲-۱-۳- پرهیز از مشورت و رازگویی با زنان

انیس‌النّاس: «در مصالح کلیّه و امور عظیمه با زن مشورت نکند و او را بر اسرار خود وقوف ندهد و مقدار مال و مایه خود از او پوشیده دارد، تا رای ناصواب و نقصان عقل ایشان در این باب سبب آفات نگردد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۳).

اخلاق ناصری: «در مصالح کلی با زن مشاورت نکند و البته او را بر اسرار خود وقوف ندهد و مقدار مال و مایه از او پوشیده دارد چه رای‌های ناصواب و نقصان تمیز ایشان در این باب مستدعی آفات بسیار بود» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۹).

جز در جمله آخر که شجاع آن را ساده‌تر بیان کرده، اقتباس لفظ به لفظ مشهود است. مشورت نکردن با زن در بسیاری دیگر از متون تعلیمی و ادبی توصیه شده؛ چنانکه غزالی نیز در کتاب نصیحه‌الملوک مردان را از مشورت با زنان پرهیز داده: «واجب آید مردان را که با زنان مدارا کنند، زیرا که به خرد ناقصند و از جهت کم خردی ایشانست که هیچ کس به تدبیر ایشان کار نکند و اگر به گفتار زنان کار کند، زیان کند» (غزالی، ۱۳۶۱: ۲۸۳). فردوسی نیز در شاهنامه چنین آورده است:

چنین گفت با مادر اسفندیار   که نیکو زد این داستان شهریار

که پیش زنان راز هرگز مگوی   چو گویی سخن بازیابی به کوی

به کاری مکن نیز فرمان زن   که هرگز نینسی زنی رای زن

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۹۴-۲۹۵)

خواجه نظام‌الملک نیز در کتاب سیاست‌نامه با ذکر حدیثی از پیامبر، می‌گوید: «اگر ایشان [زنان] تمام عقل بودندی پیغامبر - علیه السلام - نفرمودندی خلاف رأی ایشان رفتن» (نظام‌الملک، ۱۳۴۸: ۲۸۲). سعدی نیز در گلستان معتقد است که «مشورت با زنان تباه است»

(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۸۴). بی شک این طرز تفکر ناشی از فرهنگ رایج در جامعه است، اما خواجه و شجاع هر دو مشورت کردن با زن را در امور جزئی منزل بلامانع می دانند.

۲-۱-۲- حقوق فرزند

شجاع اکثر مولفه‌های تربیت فرزند و حقوقی را که فرزند بر عهده پدر دارد از اخلاق ناصری اقتباس کرده است:

۲-۱-۱-۲- گزینش نام نیکو و سپردن به دایه‌ای مناسب

انیس‌النّاس: «چون فرزندی متولد گردد اسمی از اسمای حسنه علم او گردان... و به دایگان مهربان و خواجه سرایان سپارند و باید که این دایه معلول و احمق نباشد...» (همان: ۲۲۸).

اخلاق ناصری: «چون فرزند در وجود آید ابتدا به تسمیه او باید کرد به نامی نیکو... پس دایه‌ای اختیار باید کرد که احمق و معلول نباشد...» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۲۲).

از منظر اقتباس لفظی، روشن است که شجاع مطلب را با اندکی تغییر از اخلاق ناصری گرفته است. در هر دو کتاب ابتدا به انتخاب نامی نیک برای فرزند و سپس سپردن او به دایه‌ای که از سلامت عقلی و جسمی برخوردار باشد سفارش شده است، چرا که معتقدند خلیات و روحيات او به کودک منتقل می شود.

۲-۲-۱-۲- کوشش در تعلیم و تربیت نیکو

انیس‌النّاس: «چون رضاع او تمام شود به تادیب و ریاضت او مشغول گردند و فرایض و سنن و قرآنش بیاموزند و مقدمات علمی تعلیمش کنند. آن مقدار که از دایره عوام بیرون آید...» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۸).

اخلاق ناصری: «چون رضاع او تمام شد به تادیب و ریاضت اخلاق او مشغول باید شد پیشتر از آنکه اخلاق تباہ فراگیرد، چه کودک مستعد بود و به اخلاق ذمیمه میل بیشتر کند...» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۲۲).

توجه به تعلیم و تربیت فرزند، جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ و ادب ایرانی دارد. هر دو نویسنده مناسب‌ترین زمان برای ادب آموزی و تربیت اخلاقی فرزند را بعد از دوره

شیرخوارگی می‌دانند. پرورش و تهذیب اخلاق در کتاب خواجه نصیر بسیار تأکید شده و به نوعی می‌توان گفت خواجه، تربیت را مقدم بر تعلیم می‌داند. در کتاب انیس‌النّاس، شجاع به علم‌آموزی فرزند تأکید بیشتری دارد او ضمن اشاره‌ای گذرا به ادب و تربیت دینی کودک، یادگیری مهارت‌های اسب‌سواری، تیراندازی و شنا را بلافاصله توصیه می‌کند. به همین دلیل در این بخش چندان ترتیب مطالب تعلیمی-تربیتی در دو کتاب یکسان نیست.

۲-۱-۲-۳- توجه به استعداد و نوع علاقه فرزند

انیس‌النّاس: «در طبیعت طفل نظر کنند و از احوال او به طریق فراست معلوم کنند که اهلیت چه نوع صنعت و قابلیت چه صنف کمال دارد... و او را به اکتساب آن نوع فضیلت و صنعت مشغول گردانند» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۳).

اخلاق ناصری: «أولی آن بود که در طبیعت کودک نظر کنند و از احوال او به طریق فراست و کیاست اعتبار گیرند تا اهلیت و استعداد چه صنعت و علم در او مفطور است، و او را به اکتساب آن نوع مشغول گردانند» (توسی، ۱۲۵۶: ۲۲۸).

در روانشناسی رشد، صاحب‌نظران فطرت و تاثیرات محیط را عامل شکل‌گیری شخصیت می‌دانند و معتقدند که «وجود آدمی ساخته و پرداخته استعدادهای فطری و امکانات محیطی است» (پارسا، ۱۳۷۲: ۶۶). شجاع با اقتباس از سخنان خواجه، ضمن توصیه به فراگیری حرفه و صنعت، تفاوت‌ها و تمایزات فردی را مورد توجه قرار داده‌اند و یادآوری می‌کنند که باید متناسب با طبع و استعدادی که فرزند دارد صنعتی به او آموخته شود.

علاوه بر موارد فوق، تعلیم ساده‌زیستی (بی‌قدر کردن لباسهای فاخر و خوراک و لذات) و منع از شراب و مسکرات نیز مواردی است که شجاع به تقلید از خواجه به آن توجه کرده و جملاتی را اقتباس کرده است.

۲-۱-۵- حقوق والدین

انیس‌الناس: «فرق حقوق پدر و مادر آنکه حقوق پدران روحانی است و از آن سبب فرزندان را بعد حصول عقل و وصول تمیز تنبیه بر آن حاصل آید، و حقوق مادران جسمانی و از آن جهت در اول احساس اولاد آن را فهم کنند و به مادران میل زیادت نمایند» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۴۸).

اخلاق ناصری: «حقوق پدر روحانی‌تر است، و به آن سبب فرزندان را تنبیه بر آن بعد از تعقل حاصل آید، و حقوق مادران جسمانی‌تر، و به آن سبب هم در اول احساس، فرزندان آن را فهم کنند و به مادران میل زیادت نمایند (توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۹).

تکریم و احترام به پدر و مادر از مهم‌ترین آموزه‌های اخلاقی و قرآنی (انعام: ۱۵۱) است. بنا بر نمونه یادشده، خواجه نصیر در کتاب اخلاق ناصری بین حقوق پدر و مادر بنا به تفاوت وظایفشان تفاوتی اساسی قائل شده است؛ برای پدران به علت تلاش و کوشش برای رسیدن فرزند به کمالات معنوی و روحانی مانند آموزش ادب و صنعت و علوم و ... حقوق روحانی در نظر می‌گیرد و برای مادران به دلیل تحمل مشقت حمل نه ماهه، تحمل سختی زایمان، عامل تغذیه کودک از شیر و مباشر تربیت جسمانی او، حقوقی جسمانی قائل است. شجاع نیز همین دیدگاه را با اندکی تغییر در جملات و تعابیر، از خواجه اقتباس کرده و برای پدر و مادر به ترتیب حقوق روحانی و جسمانی قائل است. شجاع علاوه بر این مورد در دو مورد دیگر با تغییر بسیار جزئی در جملات از خواجه تبعیت کرده است؛ وی همانند خواجه، حقوق پدر و مادر را در سه چیز می‌داند: «اول دوست داشتن ایشان را به دل خالصاً... دوم ایثار اموال و اسباب حصول حضور و تعیش ایشان بی طلب و عود منت... سیم اظهار نیکخواهی ایشان در نهان و آشکار در امور دنیوی و اخروی و محافظت وصایای ایشان» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۴۷). این موارد با اندکی تغییر در الفاظ همان سخنان خواجه است (رک: توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۸ و ۲۳۹). همچنین عقوق پدر و مادر را به تقلید از خواجه در سه مورد بیان می‌کند: «اول ایذاء ایشان به نقصان محبت به اقوال و افعال... دوم بخل و مناقشه و منازعت با ایشان... سیم بی‌شفقتی نمودن در نهان و آشکار و خوار داشتن

نصایح و وصایای ایشان» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۴۷) که این سه مورد نیز عینا بر گرفته از متن کتاب اخلاق ناصری است (رک: توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۹).

۲-۱-۳- لزوم توجه به تشویق و تنبیه در تربیت فرزند

انیس‌الناس: «باید که طفل از پدر ترسان باشد تا او را خوار نگیرد، لیکن اگر جمیلی ازو ظاهر گردد او را محمدمت نمایند و تربیت کنند و اگر قبیحی صادر شود مذمت و تخویف و زجر» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۳۵)

اخلاق ناصری: «...اخیار را به نزدیک او مدح گویند و اشرار را مذمت و اگر جمیلی از او صادر شود او را محمدمت گویند و اگر اندک قبیحی صادر شود به مذمت تخویف کنند» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۲۳).

آشکار است که شجاع، جملات مرتبط با تشویق و تنبیه کودک را عینا از میان سخنان خواجه بیرون کشیده و در میان توضیحات خود آورده است. در روانشناسی تربیتی تشویق و تنبیه دو اصل در تربیت است. این اصل در آموزش بزرگسالان نیز صادق است و معمولا «افراد اموری را یاد می‌گیرند که فراگرفتن آنها با تشویق همراه باشد و از انجام اموری خودداری می‌کنند که اجرای آنها با سرزنش توأم گردد» (شریعتمداری، ۱۳۶۷: ۳۲۴). خواجه نصیر و شجاع هر دو تشویق و تنبیه را در روند یادگیری کودک مؤثر می‌دانند.

۲-۱-۴- آداب سخن گفتن

انیس‌الناس: «...هر کس که حکایتی یا روایتی کند که او را بر آن وقوفی باشد علم خویش بران ظاهر نکند تا زمانی که متکلم آن کلام به اتمام رساند. سخنی که از غیر پرسند و اگرچه بر آن عالم باشد جواب آن نگوید» (شجاع، ۱۳۷۴: ۳۹۳ و ۳۹۲).

اخلاق ناصری: هر که حکایتی کند که او بر آن واقف باشد، وقوف خود بر آن اظهار نکند تا آن کس آن سخن به اتمام رساند و چیزی را که از غیر او پرسند جواب نگوید» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۰).

آداب سخن گفتن یکی از مهمترین موضوعات در حوزه تعلیم و تربیت است که در منظر غالب بزرگان اندیشه و دین و ادب جایگاه ویژه‌ای دارد؛ در نهج‌البلاغه سخن، معرف

آدمی است (رک: نهج البلاغه: حکمت ۳۹۲) و در اقوال و اشعار بسیاری شاعران و نویسندگان مانند مولوی، نظامی، سعدی، کیکاووس بن اسکندر و ... توجه ویژه‌ای به آن شده است. نمونه یادشده، گزیده‌ای از ده‌ها جمله است که شجاع به تقلید از خواجه آورده است. شجاع در بخش آداب سخن گفتن اصلی‌ترین مطالب را از خواجه اخذ کرده و با تغییر اندکی در انیس‌الناس آورده است با این تفاوت که خواجه نصیر آداب سخن گفتن را ذیل تربیت فرزند آورده اما شجاع در بحث آداب ندیمی، شروط و لوازم سخن گفتن را با ذکر حکایاتی برای ندیم پادشاه آورده است. علاوه بر موارد یاد شده هر دو مؤلف معتقدند که شخص در میان جمع، در جواب دادن سبقت نگیرد، به طرف مقابل طعنه نزند، به هنگام سخن گفتن، با دست و چشم و ابرو اشاره نکند و نکات ارزشمند دیگر.

۲-۱-۵- آداب غذا خوردن

انیس‌الناس: «... و به سه انگشت چیزی خور و دهان فراخ مساز و لقمه بزرگ بر مدار و در فرو بردن لقمه در دیری و زودی اعتدال نگاه دار و انگشت ملیس و به الوان طعام و ظروف نگاه مکن» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۷۶).

اخلاق ناصری: «... و به زیادت از سه انگشت نخورد و دهن فراخ باز نکند و لقمه بزرگ نکند و زود فرو نبرد و بسیار نیز در دهان نگه ندارد، بلکه اعتدال نگه دارد و انگشت نلیسد و به الوان طعام نظر نکند» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۳).

اقتباس شجاع از خواجه در این باب نیز مشخص است با این تفاوت که در حوزه لفظی سعی کرده است، لغات و تعابیر و جملات را ساده‌تر و خلاصه‌تر کند. شرایط و لوازم طعام خوردن در هر دو اثر متنوع است و زیاد است و در این نمونه به بیان چند شرط بسنده شد. این موضوع در کتاب انیس‌الناس تحت عنوان «آداب مهمانی» به تفصیل آمده است، اما در کتاب اخلاق ناصری تحت عنوان «آداب طعام خوردن». سخنان خواجه در این موضوع مفصل‌تر است.

۲-۱-۶- آداب شراب خوردن

انیس‌الناس: «ادب دیگر آنکه چون مهمان باشی در صحبت شراب به نزدیک افضل و اشراف ابنا جنس خویش نشین و از قرب کسی که به بد اصلی و سفاهت موسوم باشد اجتناب واجب‌بین و به حکایات ملیح و اشعار فصیح که به حالات و اوقات مجلس و مجلسیان مناسب داشته باشد صحبت خوش‌دار و از ترشروی و قبض احتراز نمای» (شجاع، ۱۳۷۴: ۱۹۸).

اخلاق ناصری: «چون در مجلس شراب شود به نزدیک افضل ابنای جنس خود نشیند، و از آنکه در پهلوی کسی نشیند که به سفاهت موسوم بود احتراز کند، و به حکایات ظریف و اشعار ملیح که با وقت و حال مناسب داشته باشد مجلس خوش‌دارد و از ترشروی و قبض تجنب نماید» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۳۴).

شجاع با چند تغییر جزئی عین سخنان خواجه را آورده است. اقتباس لفظی خواجه در این باب بیش از نمونه یاد شده است و در نکات مختلف باده خواری از خواجه تقلید و اقتباس کرده است. با وجود حرمت باده خواری شجاع و خواجه نصیر نیز در کنار مباحث ارزشمند تعلیمی گوشه‌چشمی به این موضوع داشته‌اند. در مورد علت پرداختن خواجه نصیر به آداب شراب گفته‌اند: «خواجه در بحث از تدبیر منزل یونانی مشرب بود که فیلسوفان آن دریافتی متفاوت از آموزش و پرورش داشتند و از این رو، او در بحث آموزش و پرورش به جنبه‌هایی از دریافت یونانی مانند آداب و آیین باده پیمایی اشاره کرده است؛ اگرچه با اخلاق شرعی او سازگار نبود» (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۳۰۶). بر این اساس خواجه در بحث آداب شراب، بدون اینکه از خوردن آن نهی کند، به بیان لوازم و شروط آن پرداخته است، اما شجاع در انیس‌الناس با اشاره به این نکته که «جوانان به قول کسی از لوازم جوانی بازنگردند» ابتدا از «مداومت و مقارنت شراب» منع می‌کند و پس از آن به لوازم و شروط آن می‌پردازد.

۲-۱-۷- آداب برده خریدن (سیاست خدم و عبید)

انیس‌الناس «بدان که خدم و عباد در احتیاج نسبت با شخص به منزله دست و پا و جوارح دیگرند. چه همچنانچه انواع مصالح از جوارح کفایت، اصناف مقاصد نیز از این

جنس حاصل. پس باید که این جماعت را ودایع آفریدگار دانسته اجناس رفق و مدارا و اطوار لطف و مواسا در استعمال ایشان کار بندد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۶۸).

اخلاق ناصری: «خدم و عبید در منزلت دست و پای و جوارح دیگر باشند از بدن، چه کسی که به جهت گیری تکفل امری کند که به اعانت دست در آن حاجت افتد قایم مقام دست آن غیر بوده است... پس باید که... ایشان را ودایع خدای تعالی شمرند و انواع رفق و مدارات و لطف و مواسات در استعمال ایشان به کار دارند» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۴۰).

در قرون گذشته، بردگان و خادمان از ملزومات زندگی بوده‌اند. از دید خواجه و شجاع نیز خادمان و بردگان به مثابه دست و پا برای اهل خانواده هستند. شجاع در کتاب انیس الناس بر چهره برده یا غلام بسیار تأکید داشته؛ آنجا که خواجه، عقل و حیاء را ملاک مناسبی برای استخدام خادم می‌داند شجاع حیاء را در کنار چهره نیکو می‌پسندد (رک. شجاع، ۱۳۷۴: ۲۴۹ و ۲۵۰) و (رک: توسی، ۱۳۵۶: ۲۴۱). شجاع به تناسب چهره و اندام، هر بنده‌ای را لایق کاری می‌داند؛ چنانکه آمده است: «علامت غلامی که قابل ملامتی و موسیقی بود آنکه کم گوشت و نرم اندام، باریک و بلند انگشتان باشد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۵۲). خواجه به این جزییات نپرداخته، بلکه او بردگان هر نژادی را اعم از عرب و عجم و ترک و رومی و... موصوف به خلقیات و روحیات خاصی می‌داند. شجاع نیز به تبع و تأثیر-پذیری از خواجه، محاسن و معایب هر نژاد از بردگان را به تفصیل بیان کرده است (رک. همان: ۲۵۴-۲۵۵) و (رک. توسی، ۱۳۵۶: ۲۴۴).

۲-۲- اثرپذیری محتوایی

در این بخش، مواردی از تاثیرپذیری بررسی می‌شود که شباهت لفظی چندانی در بیان دیدگاه‌ها نیست، اما نظر به اینکه شجاع، کتاب اخلاق ناصری را پیش‌رو داشته، از منظر محتوایی هم از خواجه تاثیر پذیرفته است. مهم‌ترین موارد این بخش از این قرار است:

۲-۲-۱- لزوم تأهل و تشکیل خانواده

تأهل فرزند و فراهم کردن زمینه ازدواج موضوعی است که در هر دو اثر به آن اشاره شده است و هر دو معتقدند که تأهل امری ضروری برای یک زندگی ایده‌آل است؛ «چون کودک به صناعت اکتساب کند اولی آن بود که او را متأهل گردانند و رحل او جدا کنند» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۲۹). «چون پسرت بالغ شود او را متأهل ساز، اگر خواهی که به صلاح برآید» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۳۹)، خواجه زمان مناسب برای تأهل فرزند را بعد از کسب مهارت می‌داند؛ زمانی که بتواند از حرفه و تخصصی که آموخته‌امرار معاش کند. اما شجاع معتقد است صرفاً با رسیدن به بلوغ باید زمینه تأهل او را فراهم کرد. نکته‌ای که در کلام شجاع جلب توجه می‌کند این است که شجاع ازدواج برون همسری را می‌پسندد؛ «باید که با خویشان وصلت نکنی... زن از قبیله دیگر باید خواست تا قبیله دو گردد، و معاون و قوت شخص و تبع او از دو جا باشد» (همان). «برون همسری رسم و ضابطه‌ای است که بر اساس آن فرد به عنوان عضو گروه بایستی همسر خود را از گروهی دیگر انتخاب کند» (روح‌الامینی، ۱۳۷۵: ۱۴۷). این رسم در مقابل ازدواج درون همسری قرار دارد که فرد ملزوم به انتخاب و گزینش همسر از گروه و قبیله خود است. شجاع ازدواج برون همسری را از این منظر می‌پسندد که بواسطه این نوع ازدواج استحکام و پشتوانه قبیله دو چندان می‌شود.

۲-۲-۱-۱- ترجیح ازدواج با دوشیزه بر شوی کرده

در این موضوع گرچه در کلیت امر، خواجه و شجاع مخالف ازدواج با بیوه زن هستند، اما تا حدودی دلایل متفاوتی را ارائه داده‌اند. شجاع از باب غیرت به موضوع نگریسته؛ اینکه زن جز مهر همسر، مهر دیگری را در دل نداشته باشد تا در مقام مقایسه بر نیاید؛ «تا دوشیزه یابی شوی کرده مجوی. تا در او جز مهر تو مهر دیگری نباشد و پنداشته باشد که مجموع مردم از یک جنس باشد و طمع به دیگری نکند» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۱۹). اما خواجه معتقد است که زن باکره سازگارتر است و به آسانی می‌توان او را در رفتار و اخلاق مطیع خود کرد؛ «زن بکر از غیر بکر بهتر، چه به قبول ادب و مشاکلت شوهر در خلق و عادت و انقیاد و مطاوعت او نزدیکتر...» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶).

۲-۲-۲- منع زن از موسیقی و حکایات مردان

هر دو نویسنده توصیه می‌کنند که مرد باید تمام راه‌هایی را که منتهی به انحراف و لغزش زن می‌شود، به روی او ببندد. از همین روی خواجه نصیر و شجاع معاشرت زن را به اهل خانه محدود کرده‌اند؛ «ایشان را از استماع سازها و شنودن آوازهای خوش منع کند و ایشان را از نظر نامحرم و اجنبی و از نظر ایشان برین جماعت و استماع حکایات مردان و... نگه دارد» (شجاع، ۱۳۷۴: ۲۲۳). این سخنان همان گفته‌های خواجه است در اخلاق ناصری به زبانی دیگر که معتقد است مرد باید «زن را از ملامتی و نظر به اجانب و استماع حکایات مردان و زنانی که بدین افعال موسوم باشند، بازدارد» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۱۹).

۲-۲-۳- آداب دوست گزیدن

در اخلاق ناصری فصلی است با عنوان «در فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت با اصداقا» که این موضوع در انیس‌الناس در فصلی با عنوان «در باب آداب دوست گزیدن و شرط آن» آمده است. خواجه نصیر و شجاع هر دو وجود دوست را در زندگی ضروری و بایسته می‌دانند. در باب آداب دوستی دو نکته مشابه را می‌توان در این دو اثر یافت؛ اول اینکه هر دو عیب‌جویی از دوست را ناپسند دانسته‌اند؛ «واجب چنان بود که از معایب حقیر که آدمی از وصمت آن منزّه نتواند بود إغضا نماید و در عیوب نفس خود تأمل کند تا مانند آن از دیگری تحمل تواند کرد» (توسی، ۱۳۵۶: ۳۲۶). شجاع نیز عیب‌جویی را سرآغاز کینه و دشمنی می‌داند و توصیه می‌کند انسان باید قبل از هر چیز در عیب خود و هنر دوست نظر کند: «هر زمان که خواهی که دوستی مؤکد و مستحکم باشد و به دشمنی مبدل نگردد انصاف داده نظر به عیوب خویش کن و قطع نظر از عیوب دوستان نموده ملاحظه هنرشان نما و اگرچه آن هنر اندک بود» (شجاع، ۱۳۷۴: ۴۷). نکته دیگر اینکه هر دو سفارش می‌کنند که عیب دوست را باید به صورت پوشیده و غیر مستقیم به او گوشزد کرد؛ خواجه تذکر را در قالب حکایت یا تعریض، مفید می‌داند یا نهایتاً تصریح در خلوت؛ «... پس اگر نافع نیاید بر وجه تعریض اشارتی خفی مرموز... و اگر به تصریح احتیاج افتد در وقت خلوت...» (توسی، ۱۳۵۶: ۳۳۲-۳۳۱). شجاع نیز همین دیدگاه را دارد؛ «عیوب را

به کنایت و صریح در خلوت با او ظاهر گردان نه در حضور مردم، تا سبب لجاج و عدم قبول نشود» (شجاع، ۱۳۷۴: ۴۵).

۲-۲-۴- آداب جنگ

در انیس‌الناس فصلی با عنوان «در جنگ و محاربت و صداع و تقلب و تحمل» آمده که موضوع آن سیاست‌ها و لزوم برخی دوراندیشی‌های پادشاه به هنگام جنگ است. این موضوع در اخلاق ناصری در ذیل فصل عام‌تری با عنوان «در سیاست ملک و آداب ملوک» آمده است. برخی اشتراکات در باب محاربت و لزوم به کار بستن برخی دوراندیشی‌ها از سوی شاه نشان می‌دهد که شجاع از آرای خواجه برکنار نبوده است؛ از آن میان شجاع به پادشاه توصیه می‌کند که به تنهایی به جنگ با دشمن نرود، زیرا اگر شکست بخورد پیامد آن قابل جبران نیست و اگر پیروز شود از رسیدگی به کارهای مملکت باز می‌ماند؛ «صاحب حرب چون پادشاه باشد باید که تا تواند به نفس خود به محاربه نیوید و مقاتله نجوید... چه اگر به نفس خویش به حرب و ضرب مشغول گردد اگر شکسته شود تدارک آن فایت نتواند کرد، و اگر ظفر یابد از قصوری که متعلق به تمکن و هیبت و رونق ملک باشد خالی نماند» (شجاع، ۱۳۷۴: ۳۵۷). این توصیه‌ها همان سخنان خواجه در اخلاق ناصری است؛ «ملک تا تواند به نفس خود محاربت نکند که اگر شکسته آید آن را تدارک نتواند کرد، و اگر ظفر یابد از قصوری که به وقع و هیبت و رونق ملک راه یابد خالی نماند» (توسی، ۱۳۵۶: ۳۱۱). نکته مشترک دیگر آن که شجاع و خواجه هر دو، سلطان را به شفقت بر اسیر و پرهیز از قتل او و رعایت خویشتن داری توصیه می‌کنند (رک. شجاع، ۱۳۷۴: ۳۸۵) و (رک. توسی، ۱۳۵۶: ۳۱۳). یکی از دلایلی که این اقتباس را تأیید می‌کند این است که در هر دو کتاب برای به تصویر کشیدن لذت عفو و زشتی انتقام در زمان قدرت، حکایتی از اسکندر و ارسطاطالیس نقل شده است (رک: شجاع، ۱۳۷۴: ۳۸۵) و (رک: توسی، ۱۳۵۶: ۳۱۳).

۲-۲-۵-ماهیت، ضرورت و اقسام عشق‌ورزی

از مباحثی که در اخلاق ناصری با نگاهی عمیق و فلسفی، به آن پرداخته شده موضوع «محبّت» است؛ خواجه نصیر در مقاله سیاست مدن، در فصل «در سبب احتیاج خلق به تمدّن...»، به صورت عام از چیستی محبّت و مراتب آن و نسبتش با مفاهیمی چون مودّت، صداقت و عشق سخن به میان آورده و معتقد است که بر اساس رای حکمای قدیم، جهان بی‌عشق و محبّت قوامی ندارد؛ «و جماعتی از قدماتی حکما در تعظیم شان محبت مبالغتی عظیم کرده‌اند و گفته‌اند که قوام همه موجودات به سبب محبت است و هیچ موجود از محبتی خالی نتواند بود چنانکه از وجودی و وحدتی خالی نتواند بود» (توسی، ۱۳۵۶: ۲۵۹).

شجاع در انیس الناس همین مطالب را با تغییر برخی جملات و تعابیر در فصل «آداب عشق ورزیدن» آورده تا مدخلی باشد برای ورود به بحث عشق؛ «حکما گفته‌اند نظام عالم و قیام بنی آدم به عشق است و التیام موجودات و وجود مکونات به محبت و هیچ موجود از محبتی خالی نتواند بود» (شجاع، ۱۳۷۴: ۱۵۰ و ۱۵۱). تفاوت نگاه خواجه و شجاع در این موضوع این است که خواجه نگاهی فراگیر به بحث محبّت دارد و آن را صفتی انسانی قلمداد کرده که ویژگی همه آدمیان است، اما شجاع مسئله عشق‌ورزی را در محدوده روابط بین عاشق و معشوق تبیین می‌کند.

در تقسیم بندی و بیان فروع محبت نیز، شجاع به اخلاق ناصری نظر دارد؛ خواجه در بیان انواع محبّت آن را به دو گونه طبیعی (مثل محبّت مادر به فرزند) و ارادی (غالباً روابط عاشقانه) تقسیم می‌کند که همین تقسیم بندی را نیز شجاع انجام داده است. با این تفاوت که خواجه معتقد است محبت ارادی چهارگونه است، اما شجاع در دو نوع می‌داند (رک: توسی، ۱۳۵۶: ۲۶۰) و (رک: شجاع، ۱۳۷۴: ۱۵۱-۱۵۲).

جدول شماره ۲: تأثیرپذیری لفظی - محتوایی

مفاهیم مشترک بین انیس‌الناس و اخلاق ناصری	مؤلفه تربیتی
غرض و انگیزه ازدواج نباید شهوت و لذت جنسی باشد- توجه به پارسایی و فرمانبری زن- ملاک قرار ندادن جمال و زیبایی زن- ملاک قرار ندادن مال و ثروت زن.	معیار و ملاک گزینش همسر
مرد باید هیبت خود را نگه دارد تا همسر از او تبعیت کند - تکریم و گرامیداشت زن به واسطه اموری که زمینه ساز الفت و محبت است.	آداب رفتار با همسر
پرهیز از مشورت کردن با زنان در امور مهم منزل (وقوف ندادن بر اسرار و مقدار مال و سرمایه مایه به سبب نقصان عقل).	پرهیز از مشورت و رازگویی با زنان
گزینش نام نیکو و سپردن به دایه ای مناسب - کوشش در تعلیم و تربیت نیکو- توجه به استعداد و نوع علاقه فرزند- تعلیم ساده‌زیستی (بی قدر کردن لباسهای فاخر و خوراک و لذات)- منع از شراب و مسکرات.	حقوق فرزندان
حقوق پدر روحانی و حقوق مادر جسمانی است- رعایت حقوق والدین با دوست داشتن آنها، ایثار اموال و اظهار نیکخواهی - عقوق والدین در سه چیز است: ۱- ایذا ایشان به نقصان محبت به اقوال و افعال ۲- بی‌شفقتی در نهان و آشکار ۳- خوار داشتن نصایح و وصایای ایشان.	حقوق والدین
خویی‌های فرزند را بستاید و بدی‌هایش را مذمت کنند.	لزوم توجه به تشویق و تنبیه فرزند
هر سخنی که از آن وقوف داشته باشد ظاهر نکند- سخنی که از غیر پرسند او جواب نگوید- در جواب گفتن در جمع سبقت نجوید.	آداب سخن گفتن

با بیش از سه انگشت نخورد- دهان فراخ باز نکند و لقمه بزرگ بر ندارد- در فرو بردن لقمه اعتدال پیشه کند- انگشت نلیسد- به الوان طعام نظر نکند.	آداب غذا خوردن
با افضل و اشرف ابتدای جنس خویش شراب خورد و از قرب کسانی که به سفاهت معروفند اجتناب کند- اشعار و حکایات فصیح و ملیح بخواند و ترشروی نکند.	آداب شراب خوردن
بنده از آزاد اولی تر است استخدام را- خدم و عباد لازم و به منزله دست و پای و جوارحند- خدم و عبید ودایع آفرید گارند و باید با آنها لطف و مدارا نمود.	آداب برده خریدن

جدول شماره ۳: تأثیر پذیری محتوایی

مفاهیم مشترک بین انیس الناس و اخلاق ناصری	مؤلفه تربیتی
فراهم کردن زمینه تأهل و تشکیل خانواده برای فرزند امری ضروری و واجب است- تا زمانی که امکان ازدواج با دوشیزه است، باید از شوی کرده پرهیز کرد.	لزوم تأهل و تشکیل خانواده
منع کردن زنان از معاشرت با مردان و یا شنیدن ساز و آواز خوش و قصه ها و حکایات عاشقانه تا دچار لغزش نشوند.	منع زنان از موسیقی و حکایات مردان
نباید از دوست عیب جویی کرد- در بیان معایب دوستان باید از تعریض و حکایت بهره برد یا صراحتاً در خلوت گفت.	آداب دوست گزیدن

پادشاه نباید به نفس خود در جنگ و مقاتله شرکت کند- با اسیر باید مدارا کرد و نباید در دستور قتل او تعجیل کرد.	آداب جنگ
عشق و محبت لازمه حیات آدمی است. عشق و محبت دو گونه است: طبیعی و ارادی. عشق ارادی انواع چندگانه دارد.	ماهیت، ضرورت و اقسام عشق‌ورزی

۳- نتیجه‌گیری

بررسی متن انیس‌النّاس نشان می‌دهد که نویسنده این کتاب در کنار اثرپذیری از برخی کتب تعلیمی مانند قابوسنامه، به طرز چشمگیری از کتاب اخلاق ناصری تالیف خواجه نصیرالدین توسی بهره برده است. این تاثیرپذیری گاه به صورت وام‌گیری لفظی و گزاره ای است؛ به این معنی که جملات و عبارات خواجه را عیناً یا با اندکی تغییر آورده که این موارد ذیل عنوان «تاثیرپذیری لفظی- محتوایی» بررسی شده است. گاه نیز آموزه‌های تربیتی موجود در اخلاق ناصری را با تغییر در تعابیر و عبارات و جملات در اثر خود انعکاس داده است که این موارد نیز ذیل عنوان «تأثیرپذیری محتوایی» تحلیل شده است. بررسی آماری موضوعات مشترک دو اثر نشان می‌دهد که شجاع جمعاً در ۱۵ مورد، از اخلاق ناصری اقتباس کرده است. از این میان، ۱۰ مورد تأثیرپذیری لفظی-محتوایی است و ۵ مورد تأثیرپذیری محتوایی. در بخش تاثیرپذیری لفظی- محتوایی، آموزه‌های تربیتی متنوع و مفصلی از اخلاق ناصری اقتباس شده که تحت عناوینی کلی مانند معیار و ملاک‌گزینش همسر، آداب رفتار مرد با همسر، حقوق فرزندان، حقوق والدین، آداب سخن گفتن، آداب برده خریدن و... تحلیل و بررسی شده است. در تاثیرپذیری محتوایی، مهمترین موضوعاتی که شجاع از اخلاق ناصری گرفته و با دخل و تصرف در الفاظ و تعابیر آورده است عبارتند از: لزوم تأهل و تشکیل خانواده، منع زنان از شنیدن آواز خوش و حکایات مردان، آداب دوست‌گزیدن، آداب جنگ و نهایتاً ماهیت، ضرورت و اقسام محبت. در یک بررسی کلی، از میان سه بخش یا مقالات اخلاق ناصری، تأثیرپذیری شجاع

عمدتاً از مقالات دوم یعنی تدبیر منزل است. در این اقتباس و تأثیرپذیری، شجاع عموماً میل به تفصیل و بیان جزئیات دارد از این رو در موضوعات مشترک، کتاب انیس الناس نسبت به اخلاق ناصری مفصل‌تر و گسترده‌تر است. از سوی دیگر، بنا به تأخر زمانی دو‌یست‌ساله و کهنگی و عربیت متن اخلاق ناصری، در مواردی که شجاع قصد داشته که عین جملات خواجه را بیاورد در غالب موارد، کلمات و تعابیر ساده‌تر را جایگزین کرده است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه (بی تا). به کوشش فیض الاسلام اصفهانی. تهران: سرای امید.
۳. اسلامی ندوشن، محمد علی. (۱۳۷۰). **جام جهان بین**. تهران: جامی.
۴. بخشایی، سودابه و صیاد کوه، اکبر. (۱۳۹۵). «بررسی و مقایسه قابوسنامه و انیس الناس (تحریری دیگر از قابوسنامه) (با تکیه بر تحول زبان)». *نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*. سال ۱۹. شماره ۳۹. بهار و تابستان ۱۳۹۵. صص ۱۶-۳۵.
۵. بهار، محمد تقی (ملک الشعرا). (۱۳۷۳). **سبک شناسی**. جلد دوم. تهران: امیر کبیر.
۶. پارسا، محمد. (۱۳۷۲). **روانشناسی رشد**. تهران: بعثت.
۷. توسی، خواجه نظام الملک. (۱۳۴۸). **سیاست نامه**. به کوشش جعفر شعار. تهران: فرانکلین.
۸. توسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۵۶). **اخلاق ناصری**. به تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. تهران: زر.
۹. رحمانیان، زینب و نبی زاده اردبیلی، ندا. (۱۳۹۸). «بررسی مقایسه ای آراء خواجه نصیر و نصرالله منشی درباره تربیت اخلاقی». *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*. سال یازدهم. شماره چهل و سوم، پاییز ۱۳۹۸. صص ۸۵-۱۱۰.
۱۰. روح الامینی، محمود. (۱۳۷۵). **نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی**. تهران: آگه.

۱۱. سبزیان‌پور، وحید و دبیریان، مرضیه. (۱۳۹۳). «تأثیرپذیری شجاع در فصل دوم کتاب انیس-الناس از منابع فارسی و عربی». متن پژوهی/ادبی. سال ۱۸. شماره ۶۱. پاییز ۱۳۹۳. صص ۱۳۶-۱۶۷.
۱۲. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۵). **کلیات سعدی**. به تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: هرمس.
۱۳. شجاع. (۱۳۷۴). **انیس‌الناس**. به کوشش ایرج افشار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. شریعتمداری، علی. (۱۳۶۷). **روانشناسی تربیتی**. تهران: امیرکبیر.
۱۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). **انواع ادبی و شعر فارسی**. رشد آموزش ادب فارسی. سال ۸ شماره ۳۲. صص ۹۶-۱۱۹.
۱۶. طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۳). **زوال اندیشه سیاسی در ایران**. تهران: کویر.
۱۷. غزالی، ابوحامد امام محمد. (۱۳۶۱). **نصيحة الملوك**. تصحیح و حواشی و تعلیقات جلال‌الدین همایی. تهران: بابک.
۱۸. فخر رازی، محمدبن عمر. (۱۳۴۶). **جامع‌العلوم**. به کوشش محمد حسین تسیحی. تهران: کتابخانه اسلامی.
۱۹. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). **شاهنامه**. به کوشش جلال خالقی مطلق. ج ۷ و ۵. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۰. کیکاوس بن اسکندر و شمگیر، عنصرالمعالی. (۱۳۶۶). **قابوسنامه**. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: علمی فرهنگی.
۲۱. مشرف، مریم. (۱۳۸۹). **جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران**. تهران: سخن و دانشگاه شهید بهشتی.
۲۲. **مینوی خرد** (۱۳۵۴). تصحیح احمد تفضلی. تهران: بنیاد فرهنگ.
۲۳. نبی‌لو، علیرضا. (۱۳۹۱). «بررسی نظرها و آرای خواجه نصیر توسی در باره تعلیم و تربیت انسان و نظام ارزشی حاکم بر آن». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی. سال چهارم. شماره شانزدهم. صص ۵۹-۸۲.